

LINO VELJAK

*Tipologija kritike
praxisa*

Dvije uvodne napomene

Prva nužna uvodna napomena glasi: Filozofija i društvena teorija kakve su se razvile u okružju časopisa *Praxis* (i s njime povezane Korčulanske ljetne škole)⁰¹ nipošto ne predstavljaju neku homogenu (pa ni do kraja konzistentnu) cjelinu. Prije bi se moglo govoriti o jednom intelektualnom pokretu primjerenom vlastitom vremenu, u kojemu su sudjelovali filozofi (a onda djelomice i sociolozi, kao i drugi teoretičari društva) različitih profila i orijentacija, pri čemu bi se zajednički nazivnik mogao definirati na nekoj razmjerno minimalističkoj razini⁰².

- 01** Za poznavanje *Praxisa*, posebno Korčulanske ljetne škole, u dokumentarističkom je smislu iznimno vrijedna knjiga Ante Lešaje pod naslovom *Praxis orijentacija, časopis "Praxis" i Korčulanska ljetna škola*. Građa, Rosa Luxemburg Stiftung, Beograd 2014.
- 02** Na pitanje što je zajedničko svim praksisovcima najčešće se može čuti odgovor (sukladan, uostalom, i samorazumijevanju nekih vodećih predstavnika orijentacije okupljene oko časopisa, vidljivu, primjerice, u indikativnim odredbama Gaje Petrovića, usp. "Čemu *Praxis*", *Praxis*, Zagreb 1972, posebno str. 23–25) zasnovan na definiciji *Praxisa* kao glasila kritičkog ili nedogmatskog marksizma. S takvom su definicijom vezane bar dvije poteškoće: prvo, pojam *marksizam* lišen je konzistentna sadržaja (v. L. Veljak, "O lažnosti jedne lažne dileme", u: Veljak 1988, str. 141–160). Drugo, već i elementarna analiza bitnih odrednica opusa vodećih predstavnika te orijentacije upućuje na iznimno visok stupanj heterogenosti, koji gotovo posve onemogućuje čak i podvrgavanje orijentacije pod definiciju nedogmatskog marksizma: ostanemo li na filozofijskoj dimenziji, ispostavlja se da je pozicija Predraga Vranickog mnogo bliža engel-

Ipak, i sljedbenici i kritičari najčešće su bili skloni da o *Praxisu*, praksisovcima i "praksisovštini" govore kao o više ili manje homogenoj cjelini, zanemarujući unutarnje razlike.

S rečenim je povezana i druga preliminarna napomena: Svaka tipologija nužno je shematska i njezini se maksimalni dosezi moraju tražiti u aproksimativnom zahvaćanju vlastitog predmeta. To u pogledu pokušaja formulacije tipologije kritikâ *Praxisa* znači da su dosezi tog pokušaja ograničeni na aproksimativno zahvaćanje smjerova kritike koje su nekad upućivane i koje se i u naše doba upućuju na račun toga kompleksnog fenomena.

Treća preliminarna napomena glasi: Ako je krilatica "bespoštedna kritika svega što jest" — koja je u uvodniku prvog broja našega časopisa definirana kao "nepoštedna kritika postojeće zbilje" i utemeljena na uvjerenju da je "kritičnost, koja ide do korijena stvari ne prezajući ni od kakvih konsekvencija, jedna od bitnih karakteristika svake prave filozofije"⁰³ — predstavljala paradigmatičan model mišljenja kakvo se razvilo u okružju *Praxisa* (te, nedvojbeno, i jedan od konstitutivnih momenata uvodno spomenutoga zajedničkog

nazivnika), odakle slijedi da od kritike nije izuzeto ništa, pa ni sami kritičari (te su stoga i eksterne kritike *praxisa* tek konzekvencija primjene tog modela), onda to ipak nipošto ne znači da ne treba razlikovati kritiku od kritizerstva (a tu je pojmovnu diferencijaciju iz kruga filozofa oko *Praxisa* vrlo precizno elaborirao Gajo Petrović)⁰⁴.

Polazeći od tih uvodnih napomena mogu se razlikovati tri osnovna tipa kritike *Praxisa*:

- građansko-konzervativni,
- dogmatsko-(neo)štalinistički,
- ekonomicistički.

Svaki od tih tipova kritike ima svoju filozofijsku i svoju političku (ili socijalno-političku) stranu.

O građansko-konzervativnim kritikama

Prvi tip kritike shematski je imenovan građansko-konzervativnim (premda se u njemu mogu naći različite varijacije, od liberalno-građanskih do predgrađansko-reakcionarnih). S obzirom na dimenziju filozofije u užem smislu riječi, temeljna odrednica tog tipa kritike sastoji se u naglašavanju napuštanja okružja tradicionalno razumljene filozofije (u smislu *philosophia perennis*) za volju banalnog aktivizma i prakticisma, koji bi imali biti ispod razine dostojanstva filozofije. Ta se kritika ne odnosi specifično na *praxis*, već je upućena svakoj vrsti mišljenja koje se usredotočuje na kritiku opstojećih društvenih odnosa i stremi njihovoj promjeni. (Kako, retorički se tu primjerice pita, revolucija može biti predmetom filozofijske refleksije?) Na tu — socijalno i politički načelno neutralnu, dignitetom filozofije

sovsko-lenjinskoj koncepciji dijalektičkog materijalizma (i to ne samo u hrestomatiji *Dijalektički i historijski materijalizam*, Matiča hrvatska, Zagreb 1959. – u neizmijenjenom obliku objavljivanoj i kasnije – nego i u drugim djelima), dok se pozicija Branka Bošnjaka samo formalno može ocijeniti kao marksistička (u bilo kom smislu riječi), budući da je tu riječ ponajprije o pokušaju sinteze prosvjetiteljske tradicije i novije filozofije egzistencije. Ako bismo pribjegli (inače, višestruko problematičnom) proglašavanju Vranickog i Bošnjaka suputnicima *Praxisa*, suočili bismo se s još većom teškoćom koja se evidentira u dijametralno suprotnom odnosu dvojice pripadnika “tvrdog jezgra” Gaje Petrovića i Milana Kangrge spram Heideggera (što nipošto nije puko pitanje sviđanja i nesviđanja, već ima dalekosežne filozofijske konzekvencije); ni njihovo naizgled terminologijsko razilaženje oko korištenja pojmova *bitak* i *bivstvovanje* nije lišeno upućivanja na značajne elemente heterogenosti (o odnosu Gaje Petrovića i Milana Kangrge usp. Lino Veljak, “Povijesno mišljenje u djelu Milana Kangrge”, *Filozofska istraživanja*, br. 94–95, 2005, str. 701–702.). Čini se da zajednički nazivnik *praxisa* i praksisovaca valja tražiti na nižoj razini, na konzekventnoj obrani autonomije filozofije i općenito teorijskog rada u odnosu na pretenzije političke moći da mišljenje i teorijski rad podvrgne imperativima vladajuće ideologije i potrebama dnevne politike.

03 Usp. Gajo Petrović, *Čemu Praxis*, nav. djelo, str. 15.

04 Usp. npr. Gajo Petrović, “Kritika u socijalizmu”, u: *Filozofija prakse*, Naprijed, Zagreb/Nolit, Beograd 1986.

nadahnutu — kritiku nadovezuje se u političkoj dimenziji optužba prema kojoj se u okružju *Praxisa* (i analognih tendencija u filozofiji) filozofija izravno ili posredovano stavlja u službu legitimiranja zloćudne ideje stvaranja boljega svijeta, ideje koja je zloćudna već i zbog historijsko-empirijski ustanovljene činjenice da je svaka revolucija bila obilježena nasiljem te rezultirala terorom, a njezin socijalno-politički učinak predstavljao problematičan napredak u odnosu na raniji poredak.⁰⁵

05 Kao primjer takve kritike *Praxisa* mogu poslužiti ocjene Ivana Supeka dane u knjizi *Krivovjernik na ljevici*, Globus, Zagreb 1992, str. 131, 138, 211–212. i drugdje. Spomenuti autor na to nadovezuje i ocjenu prema kojoj je filozofija, kakva se razvijala u okružju *Praxisa*, u bitnoj mjeri antiscijentistička (usp. *Na prekretnici milenija*, Prometej, Zagreb 2001, str. 50).

06 Polemički se na neke od tih – međusobno heterogenih – kritika, čiji je zajednički nazivnik optužba za nacionalni nihilizam i/ili unitarizam (a čiji su autori među ostalima: Dušan Bilandžić, Franjo Tuđman, Dalibor Brozović, Dražen Budiša i Mirko Galić) u svom djelu *Šverceri vlasitog života* (Kultura&rasvjeta, Split 2002.) osvrće Milan Kangrga (usp. posebno str. 88–90, 158–166, 230–235 i 241–243).

Na tu se optužbu nadovezuje specifična hrvatska varijanta kritike,⁰⁶ koja se odnosi upravo na “praksisovštinu” (no, analogna, načelno istovjetna, kritika javlja se i u drugim bivšim jugoslavenskim sredinama, posebno evidentno u Srbiji): *Praxis* je, politički gledano, predstavljao sofisticiranu varijantu apologije komunističke vladavine, a njegovo zanemarivanje (pa i izravno nijekanje) nacionalnoga kao utemeljujućeg momenta autentičnog opstanka iskazuje se kao izraz praksisovske službe unitarističkom jugoslavenstvu (koje je, kako se navodi, ugrožavalo i sam opstanak hrvatskog, potom i srpskog i svakoga drugog naroda).

O dogmatsko-(neo)staljinističkim kritikama

Drugi tip kritike naizgled je posve suprotstavljen prvom tipu. Shematski, ali s višom razinom preciznosti u odnosu na prvi, imenovan je dogmatsko-(neo) staljinističkim. U dimenziji filozofije ta se kritika oslanjala na uvid prema kojem je u krugu oko *Praxisa* napuštena autentična marksističko-lenjinistička koncepcija dijalektičkog i historijskog materijalizma (*dijamat*), uključujući dijalektiku prirode, teoriju odraza, estetiku socijalističkog realizma, itd., za volju idealizma i apstraktnog humanizma. Ta je vrsta kritike bila svojstvena sovjetskoj ideologijskoj produkciji kao i ekvivalentnoj ideologijskoj produkciji u zemljama “realnog socijalizma” (posebno u DDR-u), ali i jugoslavenskim sljedbenicima *dijamata* (u beogradskom časopisu *Dijalektika* i drugdje). Na optužbe za “teorijski revizionizam” nadovezivala se i kritika političkog revizionizma: “praksisovcima” se zamjeralo da relativiziraju ili čak osporavaju one postulate koji se ne

Okrugli stol, Zagreb 13.12.2014.

smiju dovoditi u pitanje, od rukovodeće uloge “avangarde radničke klase”, pa do uspoštavljanja po svojim učincima razorne upitnosti u pogledu pravoga puta na kojem se nalazi jugoslavenski socijalizam⁰⁷. Prokazivanje “praksisovštine” kao legla destruktivnog problematiziranja pravog puta bilo je svojstveno jugoslavenskim ideolozima, propagandistima i političarima (Milentije Popović, Vladimir Bakarić i dr.), a njemu je komplementarna optužba, koju su formulirali i varirali sovjetski i istočnoeuropski ideolozi: “praksisovci” osporavaju u jugoslavenskom socijalizmu ono što je socijalističko i što je u skladu s ortodoksnim marksizmom-lenjinizmom, a afirmiraju one momente jugoslavenskog socijalizma koji predstavljaju revizionističko skretanje s pravog puta sovjetskog modela socijalizma⁰⁸.

07 Karakterističnu formulaciju takve kritike predstavlja optužba Miodraga Protića prema kojoj je *Praxis* “u nekim svojim napisima odbacivao socijalističku demokratiju i samoupravljanje” (*Politika*, 23.1.1968., navedeno prema *Praxis*, 1–2/1968, str. 217). Slične su kritike koje su — praktički od samog početka izlaženja časopisa — upućivali najviši državno-partijski funkcioneri poput Mijalka Todorovića, Vladimira Bakarića i drugih, a u takvim se kritikama mogu sresti definicije tendencijâ koje se profiliraju u *Praxisu* a prema kojima bi se u *Praxisu* i oko njega radilo o suprotstavljanju radničkom samoupravljanju, etatizmu, centralizmu, odbacivanju “tržišne privrede i robno-novčanih odnosa”,

zagovaranju višepartijskog sistema i, konačno, "suvremenom ili modernom antikomunizmu" (usp. *Praxis*, 4/1968, str. 451–458.).

08 O oficijelnim kritikama *Praxisa* (što su ih formulirali Veljko Vlahović, Miroslav Pečujlić i Edvard Kardelj, koji se tu poslužio sintagmom knjiški filozofi) i odgovorima na te kritike (usp. Gajo Petrović, "O našoj filozofiji", u: *Čemu Praxis*, nav. djelo), a o sovjetskim kritikama, definiranim kao napadima "koji dolaze iz redova međunarodnog staljinizma" (usp. Gajo Petrović, "Još dvije godine *Praxisa*", u: *Čemu Praxis*, nav. djelo, str. 78. i dalje). Gajo Petrović je u svom izvještaju o boravku jugoslavenske filozofske delegacije u SSSR-u 1965.

godine formulirao filozofijsku osnovu te vrste kritike: "Svi (ili gotovo svi) sovjetski filozofi smatraju pitanje o odnosu materije i svijesti osnovnim pitanjem filozofije, svi oni (ili gotovo svi) smatraju da je dijalektički materijalizam Marxova filozofija, svi (ili gotovo svi) zastupaju teoriju odraza, teoriju socijalističkog realizma, princip partijnosti filozofije" (nav. djelo, str. 119–120). Jednu od najustavnijih sovjetskih kritika *Praxisa* izložio je u uvodniku vodećega sovjetskog časopisa *Voprosi filozofii* (12/1968) nekadašnji visoki dužnosnik Staljinova Centralnog komiteta KPSS, D.I. Česnokov; prijevod tog članka objavljen je pod naslovom "Zaoštavanje idejno-političke borbe i suvremeni revizionizam" u *Praxis*, br. 1–2/1969.

O “ekonomiciističkim” kritikama

Ako bi se ovaj drugi tip kritike gotovo bez ostatka mogao pripisati prošlosti te definirati kao isključiv predmet historijskog istraživanja povijesti idejnih borbi u vremenima prije pada Berlinskog zida, onda bi se treći tip kritike u svojem značajnom (nipošto i isključivom) dijelu morao označiti kao model koji se javlja tek u našem mileniju.⁰⁹ Taj je tip, veoma aproksimativno, imenovan kao ekonomiciistički. U dimenziji filozofije (odnosno, u ovom slučaju bilo bi preciznije reći: socijalne teorije) ova vrsta kritike upućuje na zanemarivanje ekonomijske dimenzije realnih povijesnih procesa i aktualne zbiljnosti. Taj tip kritike oblikuje se u dvije osnovne, međusobno isključujuće verzije: dok jedni kritičari osporavaju opravdanost kritike (pa i potpunog odbacivanja) tržišta i tržišnih zakonitosti, kakva je dominirala u okružju *Praxisa*, dotle drugi upućuju na to da se u praksisovskoj usredotočenosti na problematiku razotuđenja i u naglašavanju humanizma zapravo očituje zanemarivanje (ako ne i posvemašnje ignoriranje) logike i fenomenologije faktičkih procesa reprodukcije života i proizvodnih odnosa. Iz te dvije vrste kritike slijede, u dimenziji političkoga, i dvije međusobno kontradiktorne kritike *Praxisa*: prvi vide u kritici i osporavanju tržišta objektivnu (a neki među njima i intencionalnu) apologiju etatizma odnosno tzv. etatiističkog (neostaljinističkog) socijalizma, dok drugi u zanemarivanju ekonomijske eksploatacije i klasne dimenzije društvenih odnosa za volju apstraktnog problematiziranja otuđenja kao takvog prepoznaju ili objektivnu apologiju građansko-kapitalističkog načina proizvodnje i reprodukcije života ili pak nemoćnu puko moralističku kritiku faktičkih društvenih odnosa. Dok su kritike *praxisa* motivirane izostankom afirmacije tržišta iznosili u prvom redu ideolozi “samoupravnog socijalizma” (ponekad istovremeno i s elementima druge vrste ekonomiciističke kritike, u skladu s čime bi glavni nedostatak *praxisa* predstavljao izostanak adekvatnog tematiziranja klasne dimenzije (“zanemarivanje uloge i položaja radničke klase”), ali i značajan dio zastupnika građansko-konzervativne pozicije (i to najčešće kao dodatni dokaz

09 Naime, kritika “praksisovštine”, obilježena i optužbom da praksisovci odbacuju zakone tržišta i zanemaruju ekonomijsku dimenziju, bila je integralan dio oficijelne jugoslavenske kritike *praxisa*, a jedan od njezinih istaknutijih predstavnika Adolf Dragičević (koji je, međutim, u svojoj kritici polazio s diferenciranih pozicija u odnosu na one oficijelne, te naposljetku završio tvrdnjom prema kojoj su praksisovci ostali na razini industrijalizma i da ne razumiju novum postindustrijskog doba) ponovio ju je i na početku našeg milenija (usp. Adolf Dragičević, “Tito je imao pravo”, u: Tomislav Badovinac, ur., *Zagreb i Hrvatska u Titovo doba*, Savez društava “Josip Broz Tito” Hrvatske, Zagreb 2004, posebno str. 451.).

da je pozicija *praxisa* apologetska u odnosu na tadašnji poredak), dotle je ovaj drugi smjer kritike bio (više implicitno negoli u elaboriranom obliku) prisutan unutar kruga oko *Praxisa* (u tom bi smislu možda posebno trebalo izdvojiti belgijskog marksističkog ekonomista Ernsta Mandela, sudionika Korčulanske ljetne škole i člana redakcijskog savjeta *Praxisa*), a danas ga u različitim formama i s različitom razinom argumentacije zastupaju pojedini mlađi istraživači. U tom smislu indikativan je jedan prilog zborniku radova s konferencije o *Praxisu* i Korčulanskoj ljetnoj školi održane 2011. u Korčuli, u kojemu Alen Sućeska iznosi tvrdnju da se “kod praksisovske kritike ne radi o strukturnoj analizi postojeće društvene zbilje nego o vrijednosnom sudu”¹⁰; na okruglom stolu održanom na Filozofskom fakultetu u Zagrebu prosinca 2014. godine više je sudionika zastupalo taj smjer kritike, u najelaboriranijem obliku Mislav Žitko.

- 10** Usp. Alen Sućeska, “Spekulativnost *praxis*-filozofije”, u: Dragomir Olujić Oluja i Krunoslav Stojaković (ur.), *Praxis: društvena kritika i humanistički socijalizam: zbornik radova sa međunarodne konferencije o jugoslavenskoj ljevici: Praxis-filozofija i Korčulanska ljetna škola (1963–1974)*, Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung, 2012., str. 141. Spomenuti autor inače – sasvim na rubu argumentacijske nesuislosti – tumači Kangrginu postavku da je Marx napisao *Kapital* kao radikalnu kritiku postojećeg svijeta kao izraz zazora “od ikakvog zadržavanja na postojećem”, da bi zaključio kako praksisovci ne žele pojmiti mehanizme koji čine samu bit kapitalizma (usp. str. 143.). Stupanj opravdanosti takvih ocjena mogao bi se prosuđivati ukoliko se, primjerice, uzmu u obzir postavke Gaje Petrovića izložene u njegovom predgovoru za izbor iz Marxovih *Grundrisse* (usp. Gajo Petrović, “Smisao i značenje Marxovih ‘Grundrisa’”, u: *Marx i marksisti*, Naprijed, Zagreb /Nolit, Beograd 1986, posebno str. 108. te str. 112. i dalje).

Kratak komentar: održivost kritika

Svaki se od navedenih tipova kritike može braniti, ali s veoma različitim polazišta i na temelju veoma diferenciranih pretpostavki.

Građansko-konzervativni tip kritike legitiman je pod pretpostavkom da se smisao filozofije ograniči na neke predmete i na neka ontička polja koja u sebi ne sadrže problematiku zbiljskog života povijesne zbiljnosti. Ne možemo a da se tu ne prisjetimo znamenite Fichteove misli prema kojoj svatko bira onakvu filozofiju kakav je čovjek: ljepodusi koji izbjegavaju neugodne teme, kako bi se ograničili na istinito, dobro i lijepo (a ono pravedno tematizirali samo ukoliko nije kontaminirano ovozemačjskim blatom, koje bi imalo biti ispod razine filozofijskoga i filozofskog dostojanstva), dosljedni su kad kritičku filozofiju proglašavaju odstupanjem od duha “prave filozofije”. Dosljedni su svojoj poziciji i oni kritičari koji u praktičko-političkoj dimenziji zastupaju stajalište

prema kojem je svaki san o boljem svijetu (a pogotovo svako mišljenje koje stremlji stvaranju pretpostavki za praktičko oblikovanje drugačijeg svijeta) nužno povezano s pripremanjem nekoga novog ropstva (kako bi to formulirao Friedrich von Hayek). Dosljedni su, konačno i kritičari koji *Praxisu* (kao i analognim orijentacijama) predbacuju anacionalnost: ako se etnička dimenzija uistinu mora smatrati utemeljujućim momentom autentičnosti u apsolutnom smislu — onda su oni bez daljnje u pravu. No, za kritizersko-denuncijantske formulacije niza autora koji zastupaju spomenutu poziciju ipak se ne može naći nikakvo opravdanje.

Zastupnici dogmatsko-(neo)staljinističkog tipa kritike nedvojbeno su u pravu pod pretpostavkom da je “realni socijalizam” sovjetsko-istočnoeuropske vrste (ili njegova jugoslavenska “samoupravno-socijalistička” modifikacija partijsko-komunističkog monolitizma) predstavljao pravi (ili čak i jedini mogući) put u bolji svijet. U tom smislu su oni posve konzistentni, iako i ovdje treba apstrahirati od denuncijantsko-kritizerskih sastojaka kritike, kojom se taj smjer može pohvaliti (od proglašavanja *praxisa* agenturom CIA-je, pa do prokazivanja praksisovaca kao profesionalnih antikomunista).

Konačno, legitimacija trećeg tipa kritike kvalitativno se razlikuje od opravdanja prvoga i drugoga tipa kritike. Za razliku od prvoga i drugoga tipa kritike, čije se opravdanje može utemeljiti isključivo na njima imanentnim pozicijama (na vjerovanju u naznačenu čistoću filozofije, na vjerovanju u to da zatečeno ustrojstvo svijeta nema alternativu, na vjerovanju da je nacionalno jedini mogući put do autentičnosti, na uvjerenju da je marksističko-lenjinistički model dijamata jedini legitiman oblik revolucionarne filozofije, odnosno na vjerovanju da su sovjetski ili jugoslavenski model “izgradnje socijalizma” bili jedini pravi put u bolji svijet ili to još uvijek jesu), uvid u neadekvatnu zastupljenost ekonomijske dimenzije kritike otuđenja imanentan je i samoj temeljnoj poziciji *praxisa* – ili je, u najmanju ruku s njome kompatibilan. No, ako se iza te kritike (a ponekad to postaje i očiglednim) skriva intencija afirmacije (odnosno reaffirmacije) neostaljinističkih ili pak drugačijih, sofisticiranih oblika “znanstvenih” dijalektičko-materijalističkih koncepcija (primjerice, one Althusserove), onda se opravdanje tog tipa kritike načelno izjednačava s modalitetima pod kojima je moguće legitimirati drugi tip kritike, onaj koji je imenovan kao dogmatsko-(neo) staljinistički. ¶

LITERATURA

- Česnokov, D. I., "Zaoštravanje idejno-političke borbe i suvremeni revizionizam", u: *Praxis*, br. 1–2/1969, str. 325–337.
- Dragičević, Adolf, "Tito je imao pravo", u: Tomislav Badovinac (ur.), *Zagreb i Hrvatska u Titovo doba*, Savez društava "Josip Broz Tito" Hrvatske, Zagreb 2004.
- Kangrga, Milan, *Šverceri vlastitog života*, Kultura i rasvjeta, Split 2002.
- Lešaja, Ante, *Praxis orijentacija, časopis "Praxis" i Korčulanska ljetna škola. Građa*, Rosa Luxemburg Stiftung, Beograd 2014.
- Petrović, Gajo, "Kritika u socijalizmu", u: *Filozofija prakse*, Naprijed, Zagreb/Nolit, Beograd 1986.
- Petrović, Gajo, "Smisao i značenje Marxovih 'Grundrissa'", u: *Marx i marksisti*, Naprijed, Zagreb / Nolit, Beograd 1986.
- Petrović, Gajo, *Čemu Praxis*, Praxis, Zagreb 1972.
- Sučeska, Alen, "Spekulativnost praxis-filozofije", u: Dragomir Olujić Oluja i Krunoslav Stojaković (ur.), *Praxis: društvena kritika i humanistički socijalizam: zbornik radova sa međunarodne konferencije o jugoslavenskoj ljevici: Praxis-filozofija i Korčulanska ljetna škola (1963–1974)*, Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung, 2012.
- Supek, Ivan, *Krivovjernik na ljevici*, Globus, Zagreb 1992.
- Supek, Ivan, *Na prekretnici milenija*, Prometej, Zagreb 2001.
- Veljak, Lino, "O lažnosti jedne lažne dileme", u: *Horizont metafizike*, HFD, Zagreb 1988, str. 141–160.
- Veljak, Lino, "Povijesno mišljenje u djelu Milana Kangrga", *Filozofska istraživanja*, br. 94–95, 2005, str. 701–702.
- Vranicki, Predrag, *Dijalektički i historijski materijalizam*, Matica hrvatska, Zagreb 1959.